

KATARZYNA PROROK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID id: orcid.org/0000-0002-7410-6970

OBSZARY BADAŃ: etnolingwistyka, leksykografia, polska kultura ludowa.

DOI: doi.org/10.35321/bkalba.2023.96.03

SŁOWNIK STEREOTYPÓW I SYMBOLI LUDOWYCH JAKO SŁOWNIK ETNOLINGWISTYCZNY (NA PRZYKŁADZIE HASŁA *PERZ*)

SŁOWA KLUCZOWE: etnolingwistyka, słownik, definicja kognitywna, kultura ludowa, stereotyp, symbol.

ADNOTACJA

Artykuł prezentuje wydawany w Lublinie pod redakcją Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Metodą definiowania przyjętą w *Słowniku* jest rozwijana na gruncie etnolingwistyki lubelskiej definicja kognitywna, która pozwala na podmiotową rekonstrukcję obrazu świata utrwalonego w języku i kulturze ludowej. W pierwszej części artykułu autorka przedstawia główne założenia metodologiczne *Słownika*, a w drugiej pokazuje ich praktyczną realizację na przykładzie niepublikowanej jeszcze wersji hasła *perz*.

ABSTRACT

The paper presents the *Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*, published in Lublin, edited by Jerzy Bartmiński and Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska. The defining method adopted in the *Dictionary* is that of cognitive definition developed on the basis of Lublin ethnolinguistics. It allows for a subjective reconstruction of the image of the world preserved in folk language and culture. In the first part of the paper, the author presents the main methodological assumptions of the *Dictionary*, and in the second part she shows their practical implementation based on the example of the yet unpublished version of the entry *elymus*.

Celem artykułu jest zaprezentowanie – w teorii i w praktyce – lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL 1996–2022), którego koncepcję stworzył Jerzy Bartmiński (1939–2022) i przez lata rozwijał wraz ze Stanisławą Niebrzegowską-Bartmińską i zespołem współpracowników. Od J. Bartmińskiego pochodzi użyte w tytule określenie „słownik etnolingwistyczny”. Wraz z określeniem „słownik języka folkloru” pojawiło się ono w 1980 roku we wstępie redaktorskim do zeszytu próbnego *Słownika ludowych stereotypów językowych* (SLSJ 1980), zapowiadającego wydany kilkanaście lat później pierwszy tom *Słownika stereotypów i symboli ludowych*. Zatem już ponad czterdzieści lat temu, kiedy to etnolingwistyka dopiero zaczynała się rozwijać na gruncie polskim, J. Bartmiński miał wizję słownika nowego typu¹, w którym rekonstruowany będzie ludowy obraz świata:

Słownik języka folkloru będzie słownikiem etnolingwistycznym. Przedstawi słownictwo folkloru („ustnej twórczości zbiorowej”) jako komponent pewnej kultury, z akcentem na semantykę, nie formy językowe. <...> Głównym celem naszego słownika będzie analiza i opis stereotypów językowych utrwalonych w kulturze ludowej (Bartmiński 1980: 10–11).

Koncepcja zeszytu próbnego i tomów właściwych *Słownika* przez lata była przedmiotem żywej dyskusji naukowej. Drukiem ukazało się wiele recenzji i artykułów analitycznych, które niewątpliwie miały znaczący wpływ na obecny kształt *Słownika*². Powstawały też liczne prace magisterskie i doktorskie, w których niejako testowano metodę i przygotowywano wstępne wersje haseł. Dziś, gdy coraz częściej mowa o lubelskiej szkole etnolingwistycznej (por. Zinken 2009, 2015), zeszyt próbny *Słownika* możemy uznać za jej „manifest programowy”, a tomy właściwe *Słownika* za podstawę metodologiczną dla innych prac z zakresu etnolingwistyki, w których dokonywana jest rekonstrukcja obrazu świata utrwalonego w języku. Co istotne, narzędzia badawcze wypracowane w toku przygotowań nad *Słownikiem* wykorzystywane są z powodzeniem nie tylko w badaniach związanych z kul-

¹ W recenzji zeszytu próbnego Andrzej Marii Lewicki napisał, że „*Słownik ludowych stereotypów językowych* pod red. J. Bartmińskiego jest niezwykle śmiałym eksperymentem leksykograficznym, nawet zbyt śmiałym, jak na aktualny poziom opracowania semantyki” (Lewicki 1984: 587).

² Więcej na temat *Słownika*, jego historii i recepcji zob.: Bartmiński 1988a, b, 1996; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016; Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 2010, 2013; Prorok 2022.

turą ludową, ale także szerzej – z kulturą narodową oraz w badaniach porównawczych między kulturami różnych narodów³. W dalszej części artykułu chciałabym pokrótce przedstawić *Słownik* i jego założenia metodologiczne, a w kolejności pokazać ich realizację na przykładzie próbnej, niepublikowanej jeszcze wersji hasła *perz*.

Główne postulaty metodologiczne zostały zgłoszone przez J. Bartmińskiego we wstępie do pierwszego tomu *Słownika* pt. *Kosmos* (1996) i z niewielkimi modyfikacjami są stosowane przez zespół słownikowy do dziś, co oznacza, że zaproponowane wówczas rozwiązania się sprawdzają. Cel *Słownika* jest niezmienny:

Słownik stereotypów i symboli ludowych jest próbą rekonstrukcji tradycyjnego obrazu świata i człowieka – dokonaną metodami etnolingwistyki i folklorystyki. Obraz ten – utrwalony w języku, folklorze i obrzędach – stanowi klucz do poznania kultury, obecnej w niej postawy wobec świata i swoistej mentalności (Bartmiński 1996: 9).

Słownik ma układ tematyczny i zaplanowany jest na siedem tomów, co ilustruje Ryc. 1.

RYC. 1. *Słownik stereotypów i symboli ludowych* – układ tomów (SSiSL 1996: 2).

³ Za przykład może tu posłużyć *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* (2015–2019), wydawany w ramach międzynarodowego projektu (konwersatorium) badawczego EUROJOS – *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym*. Jego celem jest dokonywanie paralelnych analiz semantycznych istotnych pojęć aksjologicznych (konceptów) na materiale różnych języków słowiańskich i „sąsiadujących” z nimi innych języków europejskich.

Założony podział wiąże się w znacznym stopniu z rosnącą złożonością semantyczną haseł i ma pokazać ludowy obraz świata i człowieka w „biblijnym” porządku stwarzania (odstępstwem jest tylko umieszczenie religii nie na początku, lecz przy końcu szeregu). Co istotne – *Słownik* ma charakter intensywny (nie: ekstensywny), zatem znajdziemy w nim tylko wybrane, ważne kulturowo hasła. Dotychczas opublikowane zostały cztery zeszyty tomu *Kosmos: Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* (1996), *Ziemia, woda, podziemie* (1999), *Meteorologia* (2012) i *Świat, światło, metale* (2012), oraz siedem zeszytów tomu *Rośliny: Zboża* (2017), *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe* (2018), *Kwiaty* (2019), *Zioła* (2019), *Drzewa owocowe i iglaste* (2020), *Drzewa liściaste* (2021), *Krzewy i krzewinki* (2022). Do druku przygotowywany jest ostatni zeszyt roślinny *Skupiska roślin, chwasty, grzyby*. W 2022 roku dzięki wsparciu grantowemu z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki rozpoczęto przygotowania do tomu *Zwierzęta*, w ramach którego planowane jest wydanie pięciu zeszytów obejmujących pola: zwierzęta domowe, zwierzęta dzikie, ryby, płazy i gady, ptaki, owady.

W odróżnieniu od typowych słowników językowych jednostkami opisu w *Słowniku* nie są realne przedmioty ani wyrazy, ale „przedmioty mentalne”, „semantyczne korelaty stojące pomiędzy wyrazami i przedmiotami, inaczej mówiąc – społeczne wyobrażenia przedmiotów”. Są one dostępne zarówno poprzez dane zawarte w języku i w tekstach, jak i poprzez zapisy wierzeń i opisy zachowań (Bartmiński 1996: 14). Takie podejście sprawia, że słownik lubelski możemy określać jako słownik etnolingwistyczny, o czym pisze J. Bartmiński:

Etnolingwistyczny charakter naszego *Słownika* polega <...> przede wszystkim na ujmowaniu języka w kontekście kultury: a więc w konsekwencji na wyjściu poza dane czysto językowe (leksyka, semantyka, które oczywiście są podstawą *Słownika*), na uwzględnieniu użycia języka, na sięgnięciu do utrwalonych społecznie wierzeń i praktyk, tworzących przyjęzyczny (nie: pozajęzyczny) kontekst wypowiedzi słownych, a nawet na wykorzystaniu (co prawda tylko fragmentarycznym) informacji z zakresu ludowej sztuki plastycznej (zdobnictwa, malarstwa). Krótko mówiąc – etnolingwistyczny jest sposób rozumienia przedmiotu hasłowego będącego obiektem opisu w naszym *Słowniku* (Bartmiński 1996: 11–12).

Analiza tak różnorodnych danych jest możliwa dzięki przyjętej metodzie definiowania – definicji kognitywnej, która odwołuje się do potocznego myślenia o świecie i dąży do wydobywania wszystkich cech pozytywnych

definiowanego przedmiotu, które są relewantne kulturowo (Bartmiński 1988a: 2009). W definicji kognitywnej analiza znaczeń jest wieloaspektowa, co objawia się m.in. tym, że zdania definicyjne ułożone są w niej zwykle w specjalne kategorie semantyczne (fasety), czyli zespoły z jakiegoś punktu widzenia jednorodne (np. nazwa, pochodzenie, kompleksy i kolekcje, opozycje, wygląd, właściwości, zastosowania). Podział na fasety pozwala wnikać w „strukturę poznawczą haseł” i odnaleźć powiązania między różnymi tekstami. Umożliwia także łatwiejsze operowanie materiałem, jego analizę i porównanie. Co warto podkreślić, rodzaj, kolejność i wypełnienie faset nie są narzucone z góry, ale powinny każdorazowo wydobywać na jaw wewnętrzną, ukrytą w analizowanym materiale charakterystykę przedmiotu. Przed mechanicznym wydzielaniem faset przestrzegają redaktorzy *Słownika*:

Chcemy podkreślić <...> z całą mocą, że ani parametryzacja definicji (wydzielenie faset), ani ich wypełnienie treściowe przez wprowadzenie stereotypowych motywów (zdań zawierających sądy o przedmiocie) nie mogą być mechanicznie narzucone z zewnątrz, z pozycji zewnętrznego obserwatora, lecz powinny każdorazowo wydobywać na jaw wewnętrzną (immanentną), ukrytą w analizowanym materiale, charakterystykę przedmiotu z punktu widzenia nosiciela i uczestnika badanej kultury (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2013: 60).

Ponieważ definicja kognitywna ma przede wszystkim charakter poznawczy, stara się uwzględnić wszystkie ustabilizowane i ważne kulturowo cechy danego (typowego) przedmiotu i „opowiedzieć” o tym w sposób najbardziej przystępny⁴, przyjmuje postać „narracji o przedmiocie” (Bartmiński 2014) i zwykle jest bardziej rozbudowana niż typowe definicje leksykograficzne.

Z założenia każdy artykuł hasłowy składa się z dwóch głównych części: eksplikacyjnej i dokumentacyjnej⁵, które są połączone odsyłaczami numerycznymi, dzięki czemu za charakterystykami przywoływanymi w ekspli-

⁴ W definicji kognitywnej postuluje się odejście od języka naukowego i stosowanie języka (stylu) potocznego, który jest „najprostszy, najbardziej konkretny, najbliższy”, utrwała „elementarne struktury myślenia i percepcji świata związane z elementarnymi potrzebami człowieka w elementarnych sytuacjach egzystencjalnych” (Bartmiński 2001: 115–117).

⁵ Większe hasła opatrzone są dodatkowo: „spisem treści” (zawierającym wykaz faset pojawiających się kolejno w eksplikacji i gatunków tekstów składających się na dokumentację); „kapsułą” (streszczeniem hasła); wstępem ogólnokulturowym (pokazującym jak dany przedmiot hasłowy funkcjonuje w innych kulturach); bibliografią; wykazem odsyłaczy do innych haseł słownikowych, które pojawiły się w danym hasle.

kacji stoją „dowody” w postaci konkretnych kontekstów w dokumentacji. Przy mniejszych hasłach dokumentacja najczęściej w całości wchodzi do eksplikacji. W eksplikacji – mającej zazwyczaj układ fasetowy – w postaci zdań definicyjnych podawane są „ustabilizowane charakterystyki, jakie otrzymuje przedmiot hasłowy w tradycji ludowej i jakie pozwalają odtworzyć jego językowo-kulturowy obraz” (Bartmiński 1996: 13).

Na dokumentację składają się cytaty (czasem streszczenia lub omówienia) pochodzące głównie z ludowych tekstów kliszowanych, takich jak przysłowia, zagadki, zamówienia, pieśni, legendy, bajki czy podania. Wszystkie teksty opatrzone są tzw. metryczkami (skrótami źródeł, z których pochodzą) i ułożone w warianty, nad którymi nadbudowywane są „motywy stereotypowe”. Motywy te, zapisane w postaci przytoczeń lub w metajęzyku badacza, są tak skonstruowane, by mogły wejść bezpośrednio do eksplikacji jako zdania definicyjne. Teksty niekliszowane, tj. zapisy wierzeń i opisy praktyk ludowych (codziennych, obrzędowych, magicznych, leczniczych), określane jako „dane przyjęzykowe”, zazwyczaj nie są umieszczane w dokumentacji, ale wchodzi bezpośrednio do eksplikacji. Jeśli chodzi o zakres czasowy *Słownika*, to uwzględniane są zarówno materiały drukowane od XIX w. i wcześniej, jak i współczesne zapisy terenowe gromadzone w Pracowni Etnolingwistycznej im. Jerzego Bartmińskiego od lat 60. XX w. (tu znajduje się kartoteka i księgozbiór *Słownika*).

By pokazać, jak w praktyce wygląda hasło słownikowe, poniżej zamieszczam próbną wersję hasła *perz*, które znajdzie się w dziale *Chwasty* przygotowywanego do druku ostatniego roślinnego zeszytu *Słownika* pt. *Skupiska roślin, chwasty, grzyby*. Hasło składa się tylko z części eksplikacyjnej, do której bezpośrednio wchodzi materiał dokumentacyjny. Taka budowa wynika ze stosunkowo niewielkich rozmiarów hasła oraz ze specyfiki przedmiotu hasłowego – *perz* jako roślina niepożądana i tępiona, a jednocześnie z wyglądu mało wyrazista⁶, rzadko pojawia się w kliszowanych tekstach folkloru. Rekonstrukcja jego językowo-kulturowego obrazu opiera się głównie na nazwach (synonimicznych i derywowanych od *perzu*) oraz na relacjach potocznych i zapisach etnograficznych, które dokumentują dawne praktyki ludowe mające na celu pozbycie się *perzu* z upraw lub – co ciekawe – wykorzystanie go jako pokar-

⁶ W stosunku np. do ostu, który też jest rośliną niepożądaną i tępioną, ale bardzo charakterystyczną, bo kłującą, dlatego bardzo często występuje on w pieśniach czy bajkach ludowych, gdzie jest łączony symbolicznie z bólem, cierpieniem i diabłem.

mu głodowego czy środka leczniczego. W tej sytuacji nie ma potrzeby wyodrębniania dokumentacji, a legenda czy kilka przysłów, w których pojawia się perz, mogą wejść bezpośrednio do dokumentacji.

PERZ

[NAZWY]⁷ **Perz** – w gwarach także: **pyrzyk** Pal Roś 91, **perzówka**, **perej** Pelc SGLub 5: 350–351, **pyrej** Pal Zer 101, **pyrnik** Pal Roś 91, **pyrnica** Kąs Podh 9: 386 – to nazwa ogólnosłowiańska, pierwotnie odnoszona do odmiany pszenicy (*Triticum*), a przeniesiona na perz (*Elymus*), gdy dla pszenicy utworzono nowe słowo (Wan Pol 148). Jeszcze do XVII w. uważano, że perz jest tylko gatunkiem zwyrodniałej pszenicy (Budź Słow 206). Według etymologii ludowej wyraz *perz* związany jest z czasownikiem *zaperzyć*⁸: *Pyrz to jak i człowiek się zapyrzy, to pewnie i tyn chwast tak, takie niby łuparte to, zaprze się i ni można tych kurzeni wyrwać* Pelc Roś 105⁹.

Notowanych jest kilka nazw synonimicznych perzu: **psia pyrzyca** Pal Zer 102, **psia pasza** – psy instynktownie wyszukują perz i chętnie go jedzą, gdyż ma on im pomagać w zaburzeniach trawiennych Wan Pol 108; **korzenica** MSGP 110 – bo *perz to bardzo silnie się ukorzeni i tak skuje te glebe* Pelc SGLub 5: 223; **drutowiec** – *bo tak upłącze zimie, że trudno jego wyrwać* Pelc SGLub 5: 126; **trawa** ZWAK 1895: 72 – bo *podobny je do trawy* TN Chołowice 1998, *jak kto nie wi, to może pomylić perz z trawą* TN Pusźno 1998; **manna ogrodowa** Pal Roś 91; **osocz** Sych SGKasz 3: 341; **lęczebnik** Sych SGKasz 2: 343; **zgadiwąc** Sych SGKasz 6: 225; **piątrownik**, **piątrówka**; **pachãcëna**; **pażłac**, **pażãcëna** Sych SGKasz 4: 8, 46, 244.

[KATEGORYZACJE] Perz powszechnie uznawany jest za *zielsko* K 3 Kuj 83, *chwast: Najgorszy chwast to ta perzówka, bo to ma takie mocne korzenie w zimi i to wyrzucisz, a z powrotem zara rośnie* Pelc SGLub 5: 351.

⁷ W nawiasach kwadratowych umieszczam nazwy faset (w *Słowniku* są one zastępowane odpowiednimi znakami ikonicznymi).

⁸ Wyraz *zaperzyć* ‘unieść się gniewem, wpaść w złość’ nie pozostaje w związku etymologicznym z wyrazem *perz* ‘chwast’, a łączony jest z *perzyną* ‘to, co się pali lub zostało zniszczone pożarem, zgliszcze’ i dawnym *perz* ‘rozżarzony węgiel, popiół gorący, żarzący się, popielisko, zgliszcze’, *perzyć się* ‘zapalać się’, skąd ‘pysznąć się, złościć się’, por. psł. **pyriti* sę ‘palić się’, od pie. **pūr*- ‘ogień’ Bor SE 421, 729.

⁹ Kursywa stosowana jest przy nazwach oraz przy cytatach pochodzących bezpośrednio z tekstów folkloru czy też gwarowych relacji potocznych.

Dawniej *perzem* nazywane były też inne rośliny uciążliwe w rolnictwie, m.in. oset (Bor SE 421), por. *pyrzówina* 'chwasty' Śmieł Opol 110, *złość* 'chwast, pérz' MAAE 1912: 167.

[KOMPLEKSY I KOLEKCJE] Perz łączony jest:

(a) z innymi niepożądanymi „obiektami”: według przysłowia *Czym zło-dziej w komorze, wilk w oborze lub świnia w szkodzie, tym perz w ogrodzie* (NKPP 2: 843;

(b) z kartoflami, w którym obficie rośnie: w przysłowiu *Gdzie jest perz, tam kartofel też* (NKPP 2: 843), por. relację potoczną: *Pyrz był tyż taki do-kucny, to un jak w zimioka wrośnie, to w zimioku jesce jes ten pyrz* Pelc SGLub 5: 351;

(c) ze skowronkiem, który *sykuje* w perzu *gniazdka*, stąd przysłowie: *Na świętego Kazimierza (to) skowronek wylazi (wylezie) z pérza* Rog Wag 298.

[WYGLĄD I WŁAŚCIWOŚCI] *Pyrz to chwast o liściach jak trawa; du góry rośnie, same łodygi* Pelc SGLub 5: 351. Jego najbardziej charaktery-styczną częścią są korzenie/kłącza: *perz bardzo mocne korzenie ma* Mich Dem 41, *dużo jes tych korzeni w tem, takie długie sie ciągnie, białe* TN Cho-łowice 1985. Kwiaty perzu mają postać gładkich, cienkich kłosek, a liście są dość ostre, można się nimi skaleczyć, co według legendy stało się przy-czyną bezużyteczności leczniczej perzu: *Matka Bosko, ki chodziła nosomprzód po świecie, to zbiyrała wszycki ziele i kozdemu godała, na co ono mo być. Jaze znała pyrzówkę, no i kciała jom urwać. Nale berdyjo pyrzówka jest tako ostro, ze se Matko Bosko caluścki rence urzła na nij. No i nie wzina ji. Temu tes pyrzówka nie jest zodne ziele, na nic nie pomoze* Jak Zwycz 110.

[LOKALIZACJA] Perz jest *wszędzie, to samo sie sieje i rośnie* Pelc SGLub 5: 351. Lubi dobre, żyzne gleby, co utrwała przysłowie: *Kędy perz, tam w roli gmerz* NKPP 2: 843. Szczególnie obficie rośnie na polach uprawnych, na *zaniedbani ziemni* (Górń Malb 2: 17, stąd liczne derywaty: *pyrzowina* 'za-niedbane pole, na którym wyrasta perz' Dob Niem 47, *perzowisko* 'teren zarosły perzem' PWSP 28: 200, *perzasty, perzowaty* 'pełny perzu, obfitują-cy w perz' Karł SJP 4: 121 (*Pole perzyste, pérz rośnie i perzyste* Rog Wag 298), *zapyrzony* 'zarośnięty, zachwaszczony perzem' Kąś SGO 2: 688, *perzyć się* 'zachwaszczać się, mieć obfitość perzu' Karł SGP 4: 76, *zapyrzić* 'dopu-ścić do zarośnięcia perzem', *zapyrzić sie* 'zarosnąć perzem' Kąś Podh 12: 314, *oszocowac* 'zarastać perzem' (*Zemia nieuprawionã wnet sã zaoszocęje*) Sych SGKasz 3: 341.

[SPOSOBY POZBYWANIA SIĘ PERZU] *Perz to przeważnie sie niszczy, bo to łon jak zawali pole, to i potem zboże nie chce rosnuć. To jednak chwast trudny do wytępinia ze względu na długie rozłogi w zimi Pelc SGLub 5: 351, por. przysłowie: Próżno się gumnem, próżno się gospodarz spichrzem cieszy, gdy mu szerokim żyto wschodzi perzem NKPP 2: 843.*

Dawniej perzu pozbywano się z roli, orząc ją jak najgłębiej, bo czym głębiej rolnik *"orze, tym więcej się tego perzu wyciągnie na wierzch* TN Chołowice 1985. Perz z zaoranej roli usuwano za pomocą specjalnego haka (Święt Nadr 9), brony (Kutrz Kurp 2: 87) lub kultywatora: *Trzeba było, gdzie perz, to i wzdłuż kultywatorować, a potem za jaki cas w poprzec, to ten pérz na hierzch wszystek powysychał* Rog Wag 298, por. *perzyna* 'korzenie i łodygi perzu wyorane i wybronowane z roli i zaniechane na przydrożu' Karł SGP 4: 76. Wierzano, że tatarka zasiana na wiosnę *spráwia grunt*, tj. wypala perz (ZWAK 1890: 149).

Perz rosnący już w zasiewach plewiono ręcznie, często przy pomocy motyki (TN Chołowice 1985). Zalecano *piyknie ty kłonce z tego pyrzu wyzbiyrać* Kąs SGO 1: 444 i spalić. Była to praca żmudna, wymagająca regularnych, nawet codziennych powtórzeń: *Z rana to do siana, jak obeschnie rosa to do prosa, a na odwieczyrzu to do pyrzu* (NKPP 3: 22, i często nadaremna, bo *Tym [się] więcej szerzy perz, nim go skubiesz* NKPP 2: 843, por. zwrot: *žěbēs šed osocz szczepiac* 'wynoś się, odczep się' Sych SGKasz 3: 341.

[ZASTOSOWANIA PRAKTYCZNE] Choć perz był bardzo niechętnie widziany na polach uprawnych, to często chronił ludzi przed głodem, zwłaszcza na przednówku. Jego długie korzenie myto, suszono, żęto na sieczkę i mielono, a uzyskaną mąkę mieszano np. z mąką żytnią, robiono z nich zakwas, a później pieczono chleb (Kul Wiel 2: 415–416). Przygotowanie chleba z samego perzu utrwała relacja potoczna: *Nazbiroł go, wypłukoł, wysuszoł i ściął go na sieczkę, potem wziął pod kamień i zmełł na żarnach. Kto był zdrowy i zdrowego żołądka, to przetrzymał, a jak nie, to umarł. Bo jak jest głód, to i pomór* Hajd Nie 236. Taki chleb z perzu był gorzkawy TN Chołowice 1985, suchy i smakował „jak drewno” Burch Za 46. Niekiedy dodawano do niego zmielone suszone owoce, a nawet kasztany utłuczone w stępie i zmielone w żarnach (Kuk Kasz 158), por. *pachana* 'chleb z mąki lipowej lub perzowej, pieczony na przednówku przez wiejską biedotę' Wiet SPog 117. Mąkę z kłączy perzu dodawano też do polewek i brej (Łucz Dzik 101).

Perz stanowił i stanowi pożywienie dla zwierząt gospodarskich, zwłaszcza krów: *Z pyrzu to dla zwierząt można siano zrobić ji to do jedzenia* TN Pusžno

1998, *to jest roślina dobra ten perz, bo to krowy siano [z niego] tak jedzom, jak nie wim co* TN Chołowice 1998. Perzem karmi się też świnię, por. zalecenie gospodarskie: *Na święty Kaźmirz (4 III) wygnaj świnię na pyrz* NKPP 2: 50.

Perz pełnił niegdyś funkcję „izolatora”. Np. szczyt dachu – *kalenicę* – pokrywano perzem Święt Nadr 35, co miało chronić przed zaciekaniem deszczu i śniegu ZWAK 1890: 9. By zimno nie wchodziło do chaty, gacano ją z zewnątrz perzem – za wbite przy ścianie żerdzie (dochodzące do dachu) kładziono perz aż do wierzchu Cisz Sławk 17, por. *zágata* ‘podszewka przy ścianie od mrozu i wiatru z kołków, chrustu i wyścielona mchem, perzem lub wrzosem’ Lud 1908: 126.

Wiechciami słomy lub perzu myto naczynia (garnki), szorowano nimi podłogi Kul Wiel 2: 385, 389.

[ZASTOSOWANIA LECZNICZE] Choć według przytoczonej wyżej legendy o Matce Boskiej perz *na nic nie pomoze*, notowane są zapisy o wykorzystywaniu go jako środka leczniczego, m.in. przy chorobach układu moczowego: *Perz to znów jest bardzo dobre na oczyszczenie nerek* Pelc SGLub 5: 351. „Przeciwno wstrzymaniu uryny” pito odwar z korzenia rabarbarowego, liści *niedźwiedziego grona* [= mącznicy lekarskiej], jałowca i majowego perzu Wisła 1894: 355. Wierzono też, *chori na pāchērz wēzdrowieje, le on powinien zjesc bulwā* [= kartofla], *przez chtērnā przerosła osocz* Sych SGKasz 4: 49.

Odvary, napary lub wywary z perzu pito przy gorączce (Wit Baj 271), kaszlu (Łęga Świec 138), astmie (Udz Biec 371), suchotach (Wisła 1901: 617), gruźlicy (Pal Zer 102), „pluciu krwią” (Wisła 1894: 141), żółtaczkę (Łęga Malb 136) i ogólnie przy „słabościach wewnętrznych” (Lud 1896: 160). Nadto perz miał być pomocny przy bólach żołądka, wątroby (Wisła 1894: 141), jego kłącza stosowano przy leczeniu cukrzycy, hemoroidów oraz przy złej przemianie materii (Bań Zioł 88).

[SYMBOLIKA] Perz to dla rolnika *najgorszy chwost* Pelc SGLub 5: 351, bo zagłusza uprawy i jest bardzo trudny do wyplewienia, dlatego łączony jest symbolicznie z uciążliwością i nieużytecznością.

WNIOSKI

Zrekonstruowany tu ludowy obraz perzu jest stosunkowo ubogi w treści symboliczne, przeważają w nim charakterystyki użytkowe, co wynika – jak wspomniałam wyżej – ze specyfiki definiowanego przedmiotu. Zdecydowanie „atrakcyjniejsze” wydają się hasła słownikowe budowane na mate-

riale dokumentacyjnym zawierającym różnorodne teksty folkloru, które w obrazowy sposób utrwalają symbole i stereotypy ludowe. Nie o atrakcyjność jednak chodzi w *Słowniku*, a o pokazanie w możliwie pełny sposób, jak mieszkańcy wsi postrzegali (i postrzegają) otaczającą ich rzeczywistość, ich punktu widzenia. Jeśli ta rzeczywistość była walką z niszczącą uprawy rośliną, która jednocześnie służyła za pożywienie głodowe czy środek leczniczy, to definicja powinna to odzwierciedlać. Proporcje danych językowych, tekstowych i „przyjęzykowych” w poszczególnych hasłach są różne, co pokazały dotychczas wydane tomy *Słownika*. Wszystkie typy danych są jednak „relevantne etnolingwistycznie” (Niebrzegowska-Bartmińska 2017) i niezmiennie się uzupełniają, pozwalając na rekonstrukcję świata wyobrażeń ludowych.

ŹRÓDŁA

- Bań Zioł – *Ziołolecznictwo ludowe*, Cz. Bańkowski, E. Kuźniewski, Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Bor SE – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, W. Boryś, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Budz Słow – *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, W. Budziszewska, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965.
- Burch Za – *Za ostatnim przystankiem*, P. Burchard, Warszawa: Czytelnik, 1985.
- Cisz Sławk – *Lud okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*, S. Ciszewski, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1887.
- Dob Niem – *Gwary powiatu niemodlińskiego*, cz. 2 Morfologia, teksty gwarowe, W. Dobrzyński, Wrocław, 1967.
- Górn Malb – *Dialekt malborski*, t. 2, z. 1–2, H. Górnowicz, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1973–1974.
- Hajd Nie – *Nie wszystko bajka. Polskie ludowe podania historyczne*, wybór, wstęp i komentarze J. Hajduk-Nijakowska, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983.
- Jak Zwycz – *Karta Groni. Zwyczaje i wierzenia ludności okolic Żywiecczyny* 9–10, S. Jakubiec, 1980, 104–120.
- K 3 Kuj – *Dzieła wszystkie 3: Kujawy*, O. Kolberg, Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1962.
- Karł SGP – *Słownik gwar polskich*, J. Karłowicz, t. 1–6, Kraków: Akademia Umiejętności, 1900–1911.
- Karł SJP – *Słownik języka polskiego*, J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1952–1953.

- Kąś Podh – *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, J. Kąś, t. 1–3, 2015–2016, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz: Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”; t. 4, Kraków: Wydawnictwo Astraia, 2017; t. 5–12, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, 2017–2019.
- Kąś SGO – *Słownik gwary orawskiej*, J. Kąś, t. 1–2, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011.
- Kuk Kasz – Kukier Ryszard, *Kaszubi bytowscy. Zarys monografii etnograficznej*, Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1968.
- Kul Wiel – *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1–3, red. Józef Burszta, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1960–1967.
- Kutrz Kurp – *Kurpie – Puszcza Zielona*, t. 1–3, red. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962–1965.
- Las Lub – *Anioły i diabły. Zaczarowana Lubelszczyzna*, koord. projektu M. Krzykała, zespół red. K. Gajowiak, M. Krzykała, P. Lasota, Lublin: Wydawnictwo Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2012.
- Lud – *Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*, 1895–.
- Łęga Malb – Łęga Władysław, *Ziemia Malborska. Kultura ludowa*, Toruń: Kasa im. Mianowskiego, 1933.
- Łęga Świec – Łęga Władysław, *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1960.
- Łucz Dzik – Łuczaj Łukasz, *Dziko rosnące rośliny jadalne użytkowane w Polsce od połowy XIX w. do czasów współczesnych. – Etnobiologia Polska* 1, 2011, 57–125.
- MAAE – *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie* 1–14, 1896–1919.
- Mich Dem – Michalec Anna, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, *Jak chłop u diabła pieniądze pożyczał. Polska demonologia ludowa w przekazach ustnych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019.
- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, pod red. Jadwigi Wronicz, opracował zespół: R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, J. Reichan, M. Tokarz, W. Wójcicka, J. Wronicz, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 2010.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło S. Adalberga opracował zespół redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, t. 1–4, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978.
- Pal Roś – Paluch Adam 1988: *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pal Zer – Paluch Adam 1989: *Zerwij ziele z dziewięciu miedz...*, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

- Pelc Roś – Pelcowa Halina 2001: Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej. – *Język a kultura* 16, 99–116.
- Pelc SGLub – Pelcowa Halina 2012–2023: *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1–12, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- PWSP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1–50, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1994–2005.
- Rog Wag – Rogowska-Cybulska Ewa, *Gwarowy obraz roślin w świetle aktywności nominacyjnej ich nazw (na przykładzie gwary wsi Wagi w powiecie łomżyńskim)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2005.
- Sych SGKasz – Sychta Bernard, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967–1976.
- Śmieł Opol – Śmiełowski Stanisław, *Kleklimanki. Opowieści ludowe ze Śląska Opolskiego*, Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”, 1967.
- Święt Nadr – Świętek Jan, *Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny*, Kraków: Akademia Umiejętności, 1893.
- TN – Taśmoteka nagrań tekstów gwarowych Pracowni Etnolingwistycznej im. Jerzego Bartmińskiego UMCS (po TN podana jest miejscowość i data nagrania).
- Udz Biec – Udziela Seweryn, *Ziemia Biecka. Lud polski w powiatach gorlickim i grybowskim*, Nowy Sącz: Sądecka Oficyna Wydawnicza, 1994.
- Wan Pol – Waniakowa Jadwiga. *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielonych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012.
- Wiet SPog – Wietrzyk Aleksander, *Słownik gwary Pogórze (z okolic Gorlic)*, pod red. naukową Barbary Grabki i Renaty Kucharzyk, Gorlice: Muzeum „Dwory Karwacjanów i Gładyszów” w Gorlicach, 2011.
- Wiśła – *Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny* 1–21, 1887–1916.
- Wit Baj – Witkoś Stanisław, *Bajdy i Moderówka*, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1977.
- ZWAK – *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności 1–18, 1877–1895.

LITERATURA

- Bartmiński Jerzy 1980: Założenia teoretyczne słownika. – *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. J. Bartmiński, Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, 7–36.
- Bartmiński Jerzy 1988a: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. – *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 169–183.

- Bartmiński Jerzy 1988b: Słownik ludowych stereotypów językowych. Założenia ogólne. – *Etnolingwistyka* 1, 11–34.
- Bartmiński Jerzy 1996: O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”. – *Słownik stereotypów i symboli ludowych 1: Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, red. J. Bartmiński, zastępca red. S. Niebrzegowska, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 9–34.
- Bartmiński Jerzy 2001: Styl potoczny. – *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 115–134.
- Bartmiński Jerzy 2009: The ‘Cognitive Definition’ in the Description of Stereotypes. – *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, J. Bartmiński, London: Equinox, 67–75.
- Bartmiński Jerzy 2014: Narracyjny aspekt definicji kognitywnej. – *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 99–115.
- Bartmiński Jerzy 2016: Visatos kalbinis paveikslas lenkų liaudies kultūroje. – *Liaudies kultūra* 5, 56–59.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2013: Czy grzyb jest rośliną, czyli co znajdzie się w polu Rośliny w II tomie „Słownika stereotypów i symboli ludowych”. – *Sapientia Ars Vivendi. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesor Annie Dąbrowskiej*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, A. Libura, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 41–64.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2016: O lubelskim „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”. – *Leksikologija i leksikografija u svetlu savremennich pristupa: zbornik naučnih radova*, ured. S. Ristić, I. Lazić-Konjik, N. Ivanović, Beograd: Čugorja štampa, Institut za srpski jezik SANU, 355–376.
- Lewicki Andrzej M. 1984: Zeszyt próbny „Słownika ludowych stereotypów językowych”. – *Poradnik Językowy* 9–10, 587–592.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2009: Dva opyta ètnolingvističeskogo sintieza: moskovskij slovar’ slavjanskich drevnostej i ljublinskij slovar’ stereotipov. – *Ètnolingvistika. Onomastika. Ètimologija. Materialy naučnoj konferenciji Ekaterinburg*, 8–12 sentjabrja 2009 g., Ekaterinburg: Izdatel’stvo Ural’skogo Universiteta, 192–193.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2010: Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski. – *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 21–32.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2013: Slovar’ narodnych stereotipov i simvolov – proekt i realizacija. – *Putevi i dometi dijalekatske*

- leksikografije. Zbornik radova sa istoimenog međžunarodnog naučnog skupa, prired. J. Marković, Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 247–257.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2017: *Jakie dane są relevantne etnolingwistycznie?* – *Etnolingwistyka* 29, 11–29 [English version: *What data are relevant to ethnolinguistic analyses?* – *Ethnolinguistic* 29, 11–29].
- Prorok Katarzyna 2022: Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols: Its History and Present Day. – *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny 2: Obraz świata i człowieka w kulturze ludowej i narodowej*, red. E. Białek, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 129–158.
- SLSJ 1980: *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, red. J. Bartmiński, Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- SSiSL 1996–2022: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. 1: *Kosmos*, z. 1–4, t. 2: *Rośliny*, z. 1–7, red. J. Bartmiński, zastępca red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zinken Jörg 2009: The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American Cognitive Linguistics. – *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, J. Bartmiński, London: Equinox, 1–5.
- Zinken Jörg 2015: Lubelska szkoła etnolingwistyczna a anglo-amerykańskie językoznawstwo kognitywne. – *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 27, 273–277.

Gauta 2023 09 17

Priimta 2023 10 04

KATARZYNA PROROK

DICTIONARY OF FOLK STEREOTYPES AND SYMBOLS AS AN ETHNOLINGUISTIC DICTIONARY (ON THE EXAMPLE OF THE ENTRY ELYMUS)

S u m m a r y

In the paper, the author presents *Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*, the concept of which was created and developed over the years in Lublin by Jerzy Bartmiński together with Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska and a team of co-researchers. The aim of the *Dictionary* is to reconstruct the traditional image of the world and man using research tools developed in ethnolinguistics and folklore studies. The first part of the article presents the main methodological assumptions of the *Dictionary*. Unlike typical linguistic dictionaries, the units of description are not real objects or words, but “mental objects”, “social images of

objects”. The reconstruction of these images is possible thanks to the adopted method of defining – cognitive definition. It refers to common thinking about the world and strives to bring out all the positive features of an object that are culturally relevant. These features are extracted by analyzing both linguistic and textual data, as well as the so-called “with-linguistic” data, i.e. records of beliefs and descriptions of folk practices. An example of the rich use of “with-linguistic” data can be found in the second part of the article, where a working, unpublished version of the entry *elymus* is presented. We learn from it that in Polish folk culture, on the one hand, *elymus* was considered a very troublesome weed because it was difficult to eradicate, but on the other hand, it had some practical applications – it was a starvation food (its roots were used to prepare flour from which bread was baked), a kind of “insulator” (it was used to cover the walls of houses to protect against frost and wind) or a medicine (it was used, among others, for respiratory problems). The proposed definition shows that ethnolinguistic analysis carried out in the *Dictionary* allows for a multi-sided look at the defined objects, and thus to show as fully as possible how the inhabitants of the Polish village perceived the reality surrounding them.

KEYWORDS: ethnolinguistics, dictionary, cognitive definition, folk culture, stereotype, symbol.

KATARZYNA PROROK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a/205

20-031 Lublin

katarzyna.prorok@mail.umcs.pl

KATARZYNA PROROK

LIAUDIES STEREOTIPŲ IR SIMBOLIŲ ŽODYNAS

KAIP ETNOLINGVISTINIS ŽODYNAS

(REMIANTIS KONCEPTO *VARPUTIS* PAVYZDŽIU)

S a n t r a u k a

Straipsnyje autorė pristato *Liaudies stereotipų ir simbolių žodyną*, kurio koncepciją Liubline ne vienerius metus rengė Jerzis Bartmińskis kartu su Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska ir būriu kitų tyrėjų. Žodyno tikslas – rekonstruoti tradicinį pasaulio ir žmogaus vaizdą, pasitelkiant etnolingvistinių ir folkloro tyrimų priemones. Pirmojoje straipsnio dalyje pristatomos pagrindinės metodinės *Žodyno* prielaidos. Kitaip nei įprastiniuose kalbos žodynuose, čia aprašomi vienetai yra ne

realūs objektai ar žodžiai, o „įsivaizduojami objektai“, „socialiniai objektų vaizdiniai“. Šiuos vaizdinius atkurti padeda pasirinktas kognityvinės definicijos metodas. Jis parodo bendrą pasaulio suvokimą, juo siekiama pabrėžti visas kultūros prasme aktualias teigiamas objekto savybes. Šios savybės nustatomos analizuojant tiek kalbos, tiek teksto duomenis, taip pat vadinamuosius ekstralingvistinius duomenis, t. y. liaudies tikėjimų ir papročių aprašus. Gausaus ekstralingvistinių duomenų naudojimo pavyzdį galima rasti antroje straipsnio dalyje, kurioje pristatoma darbinė, niekur nepaskelbta antraštinio žodžio *varputis* versija. Iš jos sužinome, kad, viena vertus, varputis lenkų liaudies kultūroje buvo laikomas labai paplitusia piktžole, nes jį būdavo sunku išnaikinti, kita vertus, jį buvo galima naudoti ir buityje – iš jo šaknų buvo malami miltai duonai kepti, juo buvo dengiamos ir kamšomos namų sienos, siekiant apsisaugoti nuo šalčio ir vėjo. Be to, varputis būdavo naudojamas ir kaip vaistažolė kvėpavimo takų ligoms gydyti. Kognityvinė definicija rodo, kad *Żodyne* atlikta etnolingvistinė analizė leidžia įvairiapusiškai pažvelgti į apibrėžiamus objektus ir taip kuo išsamiau atskleisti, kaip Lenkijos kaimo gyventojai suvokė juos supančią tikrovę.

ESMINIAI ŽODŽIAI: etnolingvistika, žodynas, kognityvinė definicija, liaudies kultūra, stereotipas, simbolis.

KATARZYNA PROROK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a/205

20-031 Lublin

katarzyna.prorok@mail.umcs.pl